

บทคัดย่อ

ลัทธิอนาคตวงศ์ : พุทธศาสนาประชานิยมยุคต้นรัตนโกสินทร์

ในช่วงต้นสมัยรัตนโกสินทร์ มีหลักฐานระบุในพระราชพงศาวดาร ว่ามีการเผาตัวตาย เพื่อมุ่งหมายการตรัสรู้ในพุทธศาสนาสองราย คือนายบุญเรือง (หรือเรือง) ในปี พ.ศ. 2333 และนายนก ในปี พ.ศ. 2360 แต่จากหลักฐานร่วมสมัย ปรากฏว่าในช่วงใกล้เคียงกันนั้น ยังมีบุคคลอื่นที่เผาตัวตายด้วยวัตถุประสงค์ทางศาสนาอีกอย่างน้อยสองราย เป็นสามเณรและนางชี รวมทั้งมีบันทึกถึงความนิยมในการเชือดเนื้อเอาเลือดมาเป็นน้ำมันจุดตะเกียง หรือเอาตาบแทงตัวเอง เพื่อบูชาพระพุทธรูปเจ้าก็มี โดยผู้ที่กระทำเช่นนี้ มีตั้งแต่ระดับชาวบ้าน นักบวช ไปจนถึงสมาชิกชั้นสูงในพระราชวงศ์

เรื่องทำนองนี้อาจดู “นอกกริยา” ในสายตาพุทธศาสนิกชนยุคปัจจุบัน ทว่าอย่างน้อยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ การกระทำเช่นนี้เป็นสิ่งที่ยอมรับได้ และถือเป็นกรณียกิจอันควรยกย่อง

ที่มาของการบูชา “ด้วยเลือดด้วยเนื้อ” เหล่านี้ น่าจะมาจากความเชื่อที่แพร่หลายเกี่ยวกับพระพุทธรูป 10 พระองค์ที่จะมาตรัสรู้ในอนาคต ดังที่ระบุไว้ในคัมภีร์ อนาคตวงศ์ เรื่องราวของพระอนาคตพุทธเจ้าใน อนาคตวงศ์ นั้น ล้วนแล้วแต่บำเพ็ญกุศลอย่างเด็ดขาดรุนแรง เช่นตัดศีรษะ หรือเผาศีรษะของตัวถวายเป็นพุทธบูชา

เรื่องราวเหล่านี้ อาจสร้างมาตรฐานและเป็นต้นแบบของการนับถือพุทธศาสนาในยุคนั้น ในระดับที่ถือเป็น “ลัทธิ” ได้เลยทีเดียว เราอาจเรียกลัทธินี้ตามนามของคัมภีร์สำคัญได้ว่าเป็น “ลัทธิอนาคตวงศ์” ซึ่งเป็นพุทธศาสนาประชานิยมในยุคต้นสมัยกรุงเก่า ก่อนที่จะถูกเบียดขับและทำให้ลึบเลือน ด้วยกระแส “เหตุผลนิยม” ของพุทธศาสนา “สมัยใหม่” เช่นธรรมยุติกนิกาย ที่เฟื่องฟูขึ้นตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 25 เป็นต้นมา

Abstract

The Cult of *Anagatavamsa* : Popular Early Bangkok Period Buddhism

The Royal Chronicles from the early Rattanakosin (Bangkok) period recount stories of self-immolation as an offering, for the sake of enlightenment, from two Buddhists at the Temple of Dawn (Wat Arun) in Thonburi. One was Nai Bunrueang (or Rueang) in 1790 and the other was Nai Nok in 1817. As their self-sacrifice was regarded as a sign of virtue, carved stone images (depicting Nai Rueang and Nai Nok) and stone inscriptions describing their stories were later erected at the temple in commemoration of the two devotees.

Within other contemporary documents, from the early Bangkok period, records of two further cases of self-immolation appear. These cases, of a novice and a nun, detail the seemingly popular practice of devotional offerings of “*flesh and blood*” as a “*Buddha Puja*” among “*hardcore*” devotees; by cutting their flesh to draw blood to use as lamp fuel, or stabbing themselves with a sword.

Although, from the point of view of “*modern*” Thai Buddhists, this kind of extreme self-sacrifice and self-mortification is absolutely non-Buddhist, it was a meritorious practice and example of heroic deeds during the early Bangkok period.

The main source of inspiration for these devotees could have been the *Anagatavamsa* which is the Pali canon describing the heroic and severe self-sacrifices offered by the ten Future Buddhas-to-be. Their deeds included : giving away their children to feed hungry ogres, and cutting or setting ablaze their heads as an offering to the Buddha of the Past.

The stories of the “*flesh and blood*” self-sacrifices consequently became archetypes for the practices and traditions of Buddhism, informally named here as the ‘Cult of *Anagatavamsa*’, whose characteristics were extreme self-sacrifice of the Future Buddha-to-be on one hand, and the sole, deep respect for Maitreya, the next Future Buddha on the other.

The Cult of *Anagatavamsa* might be considered as popular Buddhism from the early Bangkok Period which may have started in the late Ayutthaya period (18th century), though banished and “*marginalized*” in 1850’s by the “*modern*” and “*rational*” Buddhism of the Dhammayutika Nikaya under the royal patronage of King Mongkut, Chakri Dynasty (r.1851–1868). It’s considered that Thai Buddhism since the reign of King Mongkut has helped to erase the memory of the Future Buddha-to-be, even the Maitreya himself, from today’s “*official*” and “*national*” Buddhism.

ลัทธิอนาคตวงศ์ :

พุทธศาสนาประชาชนนิยมยุคต้นรัตนโกสินทร์*

ศรัณย์ ทองปาน**

พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 ฉบับเจ้าพระยา
ทิพากรวงศ์ บันทึกไว้ว่า

“ลัทธิราช 1152 ปีจอโทศก ครั้นนั้นนายบุญเรืองคนหนึ่ง เปน
คนมีศรัทธา มีสหายสองคนคือขุนศรีกัญฐิตกรมมักับนายทองรัก ภากัน
ไปถนพระอุโบสถวัดครุฑธาราม ตั้งปราชญ์พระพุทธรูปด้วยกันทั้งสามคน
ชวนกันนมัสการพระพุทธรูปพระประธาน แล้วตั้งสัตยาธิฐานเสี่ยงดอกบัว
อ่อนคนละดอก บุษพาพระพุทธรูปเจ้าว่า ถ้าผู้ใดจะสำเร็จแก่พระโพธิญาณใน
อนาคตกาลแล้ว ขอให้ดอกบัวของผู้นั้นจงบานเหนประจักษ์โดยแท้ ครั้น
รุ่งขึ้นดอกบัวของนายบุญเรืองนั้นก็บานดอกเดียว ของขุนศรีกัญฐิต
นายทองรักนั้นหาบานไม่ ตั้งแต่นั้นมานายบุญเรืองก็มาเอาไครยอยู่ที่
การเปรียญเก่าณวัดแจ้ง ตั้งสมათานพระอุโบสถศีลฟังพระธรรมเทศนา
เอาสำลีชุบน้ำมันเปนเชื้อพาดแขนทั้งสองข้างจุดเพลิงบูชาต่างประทีป
ทุกวันๆ ครั้นถึงวันศุกร์เดือนสามขึ้นแปดค่ำเวลากลางคืนประมาณ
ทุ่มเศษ นายบุญเรืองฟังพระธรรมเทศนาจบแล้ว ก็นุ่งห่มผ้าชุบน้ำมัน
เดินออกมาทำการเปรียญ นั่งพับเพียบพนมมือตั้งสติรักษาจิตรระงับสงบ
ดีแล้วจุดเพลิงเผาตัวเข้า เมื่อเปลวไฟวูบท่วมตัวนั้น นายบุญเรืองร้อง
ประกาศแก่คนทั้งปวงว่าสำเร็จความปรารถนาแล้ว...”

*ผู้เขียนขอถือเอาบทความนี้ต่างดอกไม้มาลาเป็นคุรุบูชา แก่อาจารย์สมิทธิ ศิริภัทร (พ.ศ. 2492–2551)
ในฐานะที่ผู้เขียนเคยเป็นศิษย์ ที่ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร
**กองบรรณาธิการ วารสารเมืองโบราณ และเจ้าหน้าที่ ศูนย์ข้อมูลเมืองโบราณ

เหตุการณ์การเผาตัวตายของนายบุญเรือง (หรือนายเรือง) ที่หน้าศาลาการเปรียญเก่า วัดอรุณราชวราราม เมื่อปี พ.ศ. 2333 สมัยรัชกาลที่ 1 นั้น หากพิจารณาโดยเอกสาร ก็อาจดูเหมือนเป็นเรื่องของคนคลั่งศาสนาที่กระทำไปโดยลำพังตัว ทว่าที่น่าสนใจก็คือมิได้มีเพียงรายนายบุญเรืองเท่านั้น อีก 27 ปีต่อมา ในรัชกาลที่ 2 ณ สถานที่แห่งเดียวกันนั้น นายนกก็เผาตัวตายด้วยความมุ่งหมายจะบรรลुพระโพธิญาณอีกคนหนึ่ง

ในยุคนั้น การสละชีวิตเพื่อบูชาพระรัตนตรัย แลกเอาพระนิพพานคงถือเป็นบุญกิริยาอันใหญ่หลวง และเป็นเรื่องอันน่าเลื่อมใสศรัทธายิ่ง ต่อมา (อาจจะในสมัยรัชกาลที่ 3 ด้วยเหตุผลดังจะกล่าวต่อไปข้างหน้า) จึงมีการสร้างรูปนายเรืองนายนกเป็นหินสลักไว้ที่วัดอรุณฯ พร้อมสร้างศิลาจารึกติดที่ฐานได้รูป กล่าวถึงประวัติการ ที่เป็นมาแต่เดิม เหตุการณ์การเผาตัว และการปลงศพ รวมทั้งปาฏิหาริย์ที่เกิดขึ้น¹

¹ความในศิลาจารึกที่รูปนายเรือง เล่าว่า “รูปนี้รูปนายเรืองผู้เผาตัว ณ วันศุกร์เดือน 3 ขึ้น 8 ค่ำ เพลาทุ้มเศษ จุลศักราช 1152 ปีกอโทก เมื่อแต่ก่อนเผาตัวประมาณ 9 วัน 10 วันนั้น มีความว่านายเรืองกับสหาย 2 คน คือ ขุนศรีรัตนศรีกรมมำ แลนายทองรัก พากันไปในพระอุโบสถวัดศรัทต่างปรากฏาพุทธภูมิเสี่ยงดอกบัวอ่อนคนละดอก ว่าถ้าใครจะสำเร็จแก่พระโพธิญาณแล้วขอดอกบัวผู้นั้นจงบาน ครั้นรุ่งขึ้นก็บานแต่ดอกบัวของนายเรือง ตั้งแต่นั้น นายเรืองก็มาอยู่ทำการบุญเรื่อยเก่า วัดอรุณราชวราราม สมาทานอุโบสถศีลฟังเทศนา เอาน้ำมันชุบสำลีเป็นเชื้อพาดแขนทั้ง 2 จุดไฟต่างประทีปทุกวัน จนถึงวันเผาตัว นายเรืองฟังเทศนาจบแล้วก็ง่วนหมัฟชุบน้ำมันเดินออกมาหน้าการบุญเรียง นั่งพับเพียบพนมมือรักษารามณัสต์ดีแล้วก็จุดไฟเผาตัวเข้า เมื่อเปลวไฟวูบขึ้นท่วมตัวนั้น นายเรืองร้องว่าสำเร็จปรากฏาแล้ว ขณะนั้นคนซึ่งยืนดูอยู่ประมาณ 500-600 เศษ บ้างก็ร้องสาธุการ เปลื้องผ้าไหมโยนบูชาเข้าไปในกองไฟ ขึ้นแต่ชกภายนอกพระศาสนา ก็ทอดหมากเอาค่านับโยนเข้าไปในกองไฟด้วย ครั้นไฟไหมแล้ว คนที่มีศรัทธาช่วยกันยกศพใส่โลงไว้ในการบุญเรียง สวดพระอภิธรรม 3 คืนแล้วพาศพไปเผาที่ทุ่งนาวัดหษ์ เมื่อเผาศพไฟไหมนั้นปลานในท้องนาประมาณ 11 ปลา 12 ปลา โผล่เข้ามาเข้าไปในกองไฟตายด้วย ครั้นไฟดับแล้วเห็นอัฐินายเรืองสีเขียว ขาว เหลือง ขาบ ดูปลาด ก็ชวนกันเก็บอัฐิใส่ในโกษฐูปักไว้ในการบุญเรื่อยเก่าวัดอรุณราชวรารามนี้”

ส่วนจารึกที่รูปนายนก ก็มีลักษณะสำนวนคล้ายกัน ต่างกันแต่การเรียงลำดับเนื้อความ คือ “รูปนี้รูปนายนกผู้เผาตัว เมื่อ ณ วันพุธ เดือน 6 แรม 7 ค่ำ จุลศักราช 1179 ปีฉลู นพศก ที่วัดอรุณราชวราราม วันนั้นฝนตก ตั้งแต่เวลาพลบ จน 11 ทุ่มจึงขาดเมฆดีแสง ครั้นเพลาค่ำขึ้นคนจึงมาเห็นนายนกนั่งสมาธิเผาตัวตายอยู่ภายใต้ต้นพระมหาโพธิ์ หน้าพระวิหารเก่า แต่ไฟนั้นดับแล้ว อนึ่งเมื่อก่อนนี้ประมาณเดือนเศษ นายนกได้บอกญาติมิตรแลชาวบ้านที่ขอบใจกันว่า เราบรรพตสุจริตธรรม ทำบุญรักษาศีล ตั้งจิตปรารถนาพระนิพพานธรรม แต่นั้นมานายนกก็ปรนินิบัติมักน้อยละบ้านเรือนญาติมิตรเสีย ออกไปสมานาสนาศิลเจริญภาวนารักษาศีลอยู่ในการบุญเรื่อยเก่า ณ วัดอรุณราชวราราม จะได้เป็นกังวลด้วยการซึ่งจะบำรุงกายแลกิจที่จะบริโภคนั้นหามิได้

การที่บุคคลตั้งปณิธานว่าต้องการบรรลุพระโพธิญาณ หรืออีกนัยหนึ่ง คือตั้งความปรารถนาจะไปเกิดเป็นพระพุทธเจ้าด้วยตนเองในอนาคตนั้น ในประเทศไทยปรากฏหลักฐานมากมาย ดังที่พบข้อความในศิลาจารึกสืบเนื่องยาวนานมาอย่างน้อยตั้งแต่สมัยพุทธศตวรรษที่ 13–14 สืบต่อมาในจารึกสุโขทัย ล้านนา ออยุธยา จนถึงสมัยรัตนโกสินทร์²

คัมภีร์เรื่องหนึ่งที่พรรณนาถึงพระอนาคตพุทธเจ้า และเป็นที่แพร่หลายทั้งในประเทศไทยและในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ก็คือ **พระอนาคตวงศ์**

อย่างน้อยในพื้นที่ภาคกลางของประเทศไทย ตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลาย คัมภีร์เรื่องนี้คงต้องถือว่ามีความสำคัญ ดังปรากฏว่ามีอยู่ในรายชื่อคัมภีร์ที่พระราชทานไปยังลังกาทวีป เมื่อคราวคณะสงฆ์อยุธยาไปสืบพระศาสนาในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ โดยส่งออกไปทั้งตัวคัมภีร์ อรรถกถา และฎีกา³

พระอนาคตวงศ์ หรือที่เรียกในคัมภีร์ว่า ทสโพธิสัตตุนิทเส หรือทศโพธิสัตตูปัตติกา นี้ สันนิษฐานว่าน่าจะรจนาขึ้นในอาณาจักรล้านนา เนื้อหาของคัมภีร์ว่าด้วยพุทธประวัติของพระอนาคตพุทธเจ้า 10 พระองค์ ได้แก่ พระศรีอารยเมตไตรย พระรามะ พระธรรมราชา พระธรรมสามี พระนารทะ พระรังสิมัน พระเทวาเทวะ พระนรสีหะ พระติสสะ และพระสุมังคละ⁴

พระอนาคตพุทธเจ้าเหล่านั้นล้วนมีชาติกำเนิดที่แตกต่างหลากหลาย บ้างเป็น

เมื่อใครมีศรัทธาให้อาหารก็ได้บริโภค บางทีอดอาหารมื้อหนึ่งบ้าง วันหนึ่งบ้าง ทรมานตนมาจนวันเผาตัวตาย แต่เมื่อนายนกเผาตัวนั้น จะได้บอกกล่าวแก่ญาติมิตรผู้ใดผู้หนึ่งให้รู้ว่ามีได้ คนทั้งปวงเมื่อเห็นศพนายนกเผาตัวตาย ก็มีศรัทธาพากันมาทำบุญบังสกุศลสารศพนายนกเป็นอันมาก” ตู สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 เล่ม 2 (พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, 2505), หน้า 199–201.

²ดู “บทนำ” ใน บำเพ็ญ ะวิน (ผู้รวบรวม), **ประชุมพงศาวดารฉบับราชวรินทร์ ภาค 3 พระอนาคตวงศ์** (กรุงเทพฯ : อมรินทร์, 2542), หน้า 39–49. และ วิไลรัตน์ ยัรอต, “พระพุทธเจ้า แบบอย่างของการปฏิบัติตนเพื่อพุทธภูมิ” **เมืองโบราณ** ปีที่ 27 ฉบับที่ 3 (กรกฎาคม–กันยายน 2544) : 22–26.

³ดู “ศุภอักษรอัครมหาเสนาบดีไทยมีไปถึงอัครมหาเสนาบดีลังกา” ใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **เรื่องประดิษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวีป** พิมพ์เป็นที่ระลึกสมโภชวิโรฒบัญญัติพระธรรมนูญบาติ (กรุงเทพฯ : ธนาคารกรุงเทพ, 2531), หน้า 140.

⁴ดู บำเพ็ญ ะวิน (ผู้รวบรวม), **ประชุมพงศาวดารฉบับราชวรินทร์ ภาค 3 พระอนาคตวงศ์**.

ท้าวพระยามหากษัตริย์ บ้างเป็นขุนนาง และมีแม้กระทั่งที่เป็นสัตว์เดรัจฉาน หากแต่สิ่งหนึ่งที่เป็นลักษณะร่วมกันก็คือ การบำเพ็ญกุศลในระดับอุกฤษฏ์ ด้วยความเด็ดขาดรุนแรง เช่น เชื้อดศีรชะ หรือจุดไฟไว้บนศีรชะ ถวายเป็นพุทธบูชา ยอมถูกประหารชีวิตเพื่อให้ได้ถวายไทยทานแก่พระพุทธเจ้าก่อนผู้ใด ยกโอรสธิดาให้ยกยักกินเป็นทาน หรือในพระชาติที่เป็นพญาช้าง ก็ทรงอุทิศงาช้างหนึ่งสร้างเป็นโลง อีกข้างหนึ่งทำเป็นแจกันลายนกยูง และใช้ศีรชะเป็นที่ประชุมเพลิงสรีรศพของพระอรหันตสาวก

เนื้อหาทำนองนี้ของ**พระอนาคตวงศ์**นี้เองที่คงเป็นต้นแบบการบำเพ็ญมหากุศลด้วยการอุทิศชีวิตเลือดเนื้อเพื่อพุทธภูมิของนายเรืองนายนก มีหน้าซ้ำ เราพบว่าในระยะเวลาใกล้เคียงกัน ยังมีกรณีสามเณรสุกเผาตัวตายที่วัดหงสาราม และนางชีเผาตัวตายบูชาพระพุทธบาท สระบุรี ตลอดจนมีคตินิยมในการเชือดเนื้อเอาโลหิตรองตะเกียงแท่นน้ำมันบูชาพระพุทธเจ้า⁵

รวมทั้งยังมีหลักฐานว่ามีสตรีบางรายที่ไปสักการะพระพุทธบาท สระบุรี เอาน้ำมันเทลงในอุ้งมือ เอาดินปั้นเป็นขาหย่างร้อยด้ายตั้งกลางใจมือ จุดไฟแท่นตะเกียงบูชาพระพุทธบาท⁶ ซึ่งก็คล้ายกันกับสิ่งที่นายเรืองกระทำในช่วงก่อนเผาตัว ที่ว่า “เอาสำลีชุบน้ำมันเป้นเชื้อพาดแขนทั้งสองค่างจุดเพลิงบูชาต่างประทีปทุกวัน ๆ”

ใช้แต่บรรดาอาณาประชาราษฎร์สมณชีพรามณ์ แม้จนในหมู่ชนชั้นสูงยุคตันรัตนโกสินทร์ (ซึ่งอันที่จริงล้วนมีภูมิหลังเป็นสามัญชนครั้งอยุธยาตอนปลาย) ก็มีหลักฐานบ่งชี้ให้เห็นการบูชาพระ “ด้วยเลือดด้วยเนื้อ” แบบ **พระอนาคตวงศ์** เช่นกัน ดังที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเล่าเรื่องที่ทรงได้ยินได้ฟังมาว่า สมเด็จพระบวรราชเจ้า กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ในบั้นปลายพระชนม์ชีพนั้น

“เมื่อทรงพระประชวรหนัก ให้เชิญเสด็จขึ้นพระเสลี่ยงเสด็จออกมา

⁵พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “ประกาศการถือศาสนาแลผู้ถือผิด” ใน **ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 เล่ม 2** (กรุงเทพฯ : องค์การคำของคุรุสภา, 2528), หน้า 90. อย่างไรก็ดี ยังไม่สามารถระบุช่วงปีที่สามเณรสุกและนางชีรูปดังกล่าวเผาตัวตายได้ เนื่องจากยังไม่พบหลักฐานอื่นนอกจากที่มีกล่าวอ้างถึงในประกาศฉบับนี้ เพียงแต่อาจตั้งเป็นข้อสังเกตได้ว่า ยังทรงเรียกนามวัดนี้ว่าวัดหงสาราม ซึ่งเป็นชื่อวัดในรัชกาลที่ 3 ก่อนจะได้รับพระราชทานนามใหม่เป็น “วัดหงส์รัตนาราม” ในรัชกาลที่ 4

⁶สมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “พระราชหัตถเลขาถึงกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส ปีชวด พ.ศ. 2409” ใน **พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 1** (พระนคร : องค์การคำของคุรุสภา, 2506), หน้า 180.

วัดพระมหาธาตุ รับสั่งว่าจะนมัสการลาพระพุทธรูป ครั้นเสด็จมาถึงหน้าพระประธานในพระอุโบสถ มีพระบัณฑิตูรจารย์สวดเรียกพระแสงว่าจะทรงจบพระหัตถ์อุทิศถวายให้ทำเป็นราวเทียน ครั้นพนักงานถวายพระแสงเข้าไปทรงเรียกเทียนมาจุดเรียบเรียงติดเข้าที่พระแสง ทำเป็นพุทธรูปบูชาอยู่ครู่หนึ่ง แล้วทรงพระปรารภจะเอาพระแสงแท่งพระองค์ถวายพระ ครั้งนั้นหม่อมลำดวนเข้าปล้ำปลุก แย่งชิงพระแสงไปเสียจากพระหัตถ์...”⁷

ดังนั้น จากหลักฐานการเผ่าตัว เชื้อดเนื่อเอาเลือดรองตะเกียง หรือการพยายามเอาพระแสงแท่งพระองค์เอง เพื่อ “ถวายพระ” อันเป็นการบำเพ็ญบุญกุศลตามแนวทางของพระอนาคตพุทธเจ้านี้ ล้วนสื่อแสดงว่า พุทธศาสนาในยุคต้นรัตนโกสินทร์อาจแตกต่างจาก “พุทธศาสนา” เช่นที่เรารู้จักกันในทุกวันนี้เป็นอย่างมาก ระดับที่บำเพ็ญระวิน ถึงแก่ปรารภว่า “อนาคตพุทธะทำให้ผู้ที่มีศรัทธานำมาเป็นแนวทางในการปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้นและเข้าสู่โพธิญาณ กลายเป็นความจงรักภักดี จนกลายเป็นลัทธิไปก็มี”⁸

ในที่นี้ ผู้เขียนจึงใคร่ขอเสนอว่าความศรัทธาในพระอนาคตพุทธเจ้านี้ อาจเรียกได้ว่าเป็นพุทธศาสนา “ลัทธิพนาถวงศ์” ซึ่งน่าจะเป็นพุทธศาสนากระแสหลัก หรือเป็นพุทธศาสนา “ประชาชนนิยม” (Popular Buddhism) ยุคต้นรัตนโกสินทร์

นอกจากตัวอย่างที่กล่าวมาแล้วข้างต้นซึ่งอาจถือเป็นสาย “เคร่ง” หรือ “อุกฤษฏ์” จำนวนน้อยของศาสนิกชนลัทธิพนาถวงศ์แล้ว ในระดับชาวบ้านทั่วไป การสมททานลัทธิพนาถวงศ์นี้อาจไม่ต้องแสดงออกอย่างสุดโต่งถึงขนาดนายเรื่องนายนกก็ได้

ผู้เขียนขอเสนอว่า ในระดับชาวบ้าน ลัทธิพนาถวงศ์นี้ ก็คือการนับถือพระศรีอารยเมตไตรย (บางครั้งเขียนเป็น “พระศรีอาริยเมตไตรย” และมักนิยมเรียกกันโดยย่อว่า “พระศรีอาริย์”) ผู้ซึ่งพระนามของพระองค์เป็นที่คุ้นเคยกันมากที่สุดในบรรดา

⁷พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “สถานที่ซึ่งกรมพระราชวังทรงสร้าง” ใน *ชุมนุมพระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* พิมพ์ในงานฉาบฉวยกิจศพนางเรียบ ประชานาถธนากร (พระนคร : โรงพิมพ์สหกรณ์ขายส่งแห่งประเทศไทย, 2508), หน้า 24.

⁸“บทนำ” ใน บำเพ็ญ ระวิน (ผู้รวบรวม), *ประชุมพงศาวดารฉบับราชบุรี ภาค 3 พระอนาคตวงศ์*, หน้า 39.

พระอนาคตพุทธเจ้าทั้งหมด

การได้ไปเกิดร่วมยุคกับพระศรีอารีย ได้ฟังธรรมจากพระองค์ ถือเป็นสุดยอดปรารถนาของผู้คนจำนวนมาก ดังข้อความอธิฐานขอให้ผลบุญกุศลที่ตนบำเพ็ญมานั้น ทำให้ได้ไป “ทัน” หรือได้ “พบ” พระศรีอารีย เช่นที่ปรากฏให้เห็นทั่วไปในจารึกประกอบงานช่างนานาชนิด ตั้งแต่สมุดไทย ภาพจิตรกรรม ไปจนถึงอุโบสถ วิหาร การเปรียญ

คติความเชื่อในพระศรีอารยเมตไตรยนี้ ยังผูกพันใกล้ชิดกับเรื่องของพระมัลลย พระเถระชาวลัγκα ซึ่งมีท้องเรื่องกล่าวไว้ในคัมภีร์**มาเลยยเทวตเถร** หรือมัลลยสูตรว่าพระมัลลยได้เคยขึ้นไปนมัสการพระจุฬามณีเจดีย์บนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ และได้พบสนทนาธรรมกับพระศรีอารียฯ ขณะเมื่อพระองค์ (ในสภาวะพระโพธิสัตว์) เสด็จมานมัสการพระจุฬามณีเจดีย์ แล้วพระศรีอารียตรัสพยากรณ์ว่า

“ภายหลังจากศาสนาของพระสมณโคตมพุทธเจ้าสิ้นสุดลงเมื่อ พ.ศ. 5000 จะเกิดสัตถันตรกัปป์ คนบาปจะประหัดประหารกันถึงแก่ความพิณาศหมดสิ้น คงเหลือแต่ผู้มีปัญญาสืบเชื้อสายต่อมา ถึงยุคที่มนุษย์มีอายุยืนยาวถึง 80,000 ปี พระศรีอารยเมตไตรยจะเสด็จมาตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ยุคนั้นผืนแผ่นดินราบเรียบดังหน้ากลอง เต็มไปด้วยพืชพันธุ์ธัญญาหารอุดมสมบูรณ์ บ้านเมืองเจริญรุ่งเรือง ผู้ปกครองทรงธรรม มนุษย์มีร่างกายสวยงาม มีศีล ไม่ต้องลำบากทำมาหากินเลี้ยงกาย ต้องการสิ่งใดก็ได้ตามความปรารถนาจากต้นกามพฤกษ์ พระองค์จะทรงแสดงธรรม นำสรรพสัตว์ให้ก้าวล่วงวัฏสงสาร ไปสู่นิพพานในที่สุด แล้วพระบรมโพธิสัตว์ได้ส่งความแก่พระมัลลยเพื่อแจ้งแก่มนุษย์ว่า ผู้ใดปรารถนาเกิดในศาสนาของพระองค์ ให้ฟังมหาชาติเวสสันดรชาดก ให้จบทั้งพันคาถาในหนึ่งวัน และบูชาธรรมด้วยเครื่องบูชาสิ่งละพัน จากนั้นพระโพธิสัตว์ศรีอารยเมตไตรยก็เสด็จกลับไปยังดุสิตเทวโลก...”^๑

ในงานช่าง เราพบภาพพระมัลลยจำนวนมาก ทั้งที่เป็นประติมากรรม และ

^๑ดู เตนดาว ศิลปานนท์, **พระมัลลยในศิลปกรรมไทย** (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2546), หน้า 8-9.

จิตรกรรม อันมีทั้งที่เป็นภาพเขียนบนฝาผนัง สมุดไทย ภาพพระบฏ และตู้พระธรรม ลายรดน้ำ¹⁰ โดยเนื้อหาที่นิยมนำมาเขียนภาพมากที่สุด คือเมื่อพระมาลัยไปนมัสการ พระจุฬามณีเจดีย์ ซึ่งเป็นโอกาสที่ทำให้ได้พบกับพระศรีอารียะ ดังที่สมเด็จพระ กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงวินิจฉัยเรื่องชั้นไห้วพระ (หรือที่บางคนเรียก “ข้าว”) สำหรับ ประดิษฐานพระพุทธรูปตามบ้านเรือน ว่า

“...ที่ชั้นไห้วพระของเก่าย่อมเขียนอุตหลังเปนพระจุฬามณี มี เทวดาเหาะมาเปนกลุ่มๆ ทั้งนั้น ทำให้ตระหนักใจได้ว่าคนรุ่นนั้นตั้งใจ จะไห้วพระจุฬามณีกันโดยมาก...คิดไปก็เห็นความไกลไปเป็นอย่างอื่น ว่า ตั้งใจจะไห้วพระศรีอารียะเทวโพธิสัตว์ หาใช่ตั้งใจจะไห้วพระโคตมพุทธะ ไม่ ด้วยหนังสือมาลัยนั้น แต่งขึ้นเพื่อสรรเสริญคุณพระศรีอารียะไฉน พระมาลัยจึงต้องขึ้นไปไห้วพระจุฬามณี เพื่อจะได้พบกับพระศรีอารียะ เทวโพธิสัตว์ แล้วจะได้แสดงคุณสมบัติแห่งพระองค์ พวกคนให้ทะเยอ ทะยานอยากพบบ้าง ก็สมคิด คนจึงเขียนพระจุฬามณีมีพระศรีอารียะ เทวโพธิสัตว์เสด็จมาไห้ว เพื่อทำใจให้หยั่งถึงพระองค์อยู่ทุกวันจะ ได้พบ...”¹¹

ดังนั้น ในฐานะ “ลัทธิ” จึงอาจประมวลสรุปได้ว่า คัมภีร์สำคัญของลัทธิพนาศต วงศ์ก็คือ **พระอนาคตวงศ์** (หรืออาจนับรวมเอาหนังสือพระมาลัยเข้าไปด้วยก็ได้) มี รูปเคารพสำคัญ ได้แก่รูปพระศรีอารียะ เช่นรูปที่วัดไผ่ล้อม อำเภอบางบาล ลพบุรี รวมทั้งรูป พระมาลัยเถระในปางต่างๆ

ส่วนปูชนียสถานสำคัญ ก็คือพระจุฬามณีเจดีย์ ซึ่งแม้ไม่มีมนุษย์คนใดจะขึ้นไป สักการะได้ แต่ก็มีมีการจำลองสร้างขึ้นไว้หลายแห่ง เช่นที่ประดิษฐานอยู่ในวัดอรุณ ราชวราราม¹² ทั้งยังมีธรรมเนียมที่จะให้คนเจ็บหนักใกล้ตายหรือผู้ตายพนมมือถือกรวย

¹⁰ดูตัวอย่างใน เตนดาว ศิลปานนท์, **พระมาลัยในศิลปกรรมไทย**, หน้า 13-27.

¹¹ดูลายพระหัตถ์ถึงพระยาอนุชาธิราชฯ ลงวันที่ 11 ตุลาคม 2481 ใน สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา นริศรานุวัดติวงศ์, **บันทึกเรื่องความรู้อย่างๆ เล่ม 2** (พระนคร : สมาคมสังคัมคาศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2506), หน้า 175.

¹²ดู กรมศิลปากร, **ประวัติวัดอรุณราชวราราม** พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ สมเด็จพระ พุฒาจารย์ (วัน วิจิตรญาณมหาเถร) (กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัดอุดมศึกษา, 2521), หน้า 86-87.

ดอกไม้รูปเทียนติดตัวไว้ไปนมัสการพระจุฬามณี ซึ่งมีทั้งธรรมเนียมหลวงและราษฎร¹³

โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ประเพณีสำคัญที่สุดของลัทธินี้ก็คือการเทศน์มหาชาติตามความเชื่อที่ว่าพระศรีอารียทรงแฝงความผ่านพระมาลัยมาแจ้งไว้แก่มนุษย์โลก

ความเข้มข้นของลัทธิอนาคตวงศ์นี้อาจถึงจุดสูงสุดในรัชกาลที่ 3 ดังที่สมเด็จพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงมีวินิจฉัยไว้ด้วยว่า “บรรดาชั้นไว้พระซึ่งเขียนรูปพระจุฬามณีไว้นั้น เท่าที่ได้พบเป็นฝีมือทำในรัชกาลที่ 3 ทั้งนั้น”¹⁴ ด้วยเหตุนี้ จึงน่าเชื่อว่ารูปนายเรือนายนกที่วัดอรุณราชวราราม ก็คงสร้างขึ้นในช่วงเดียวกันนี้เอง และน่าจะถือเป็นรูป “นักบุญ” ในลัทธิอนาคตวงศ์สองรูปที่ยังหลงเหลืออยู่จนมาถึงปัจจุบันด้วย¹⁵

ต่อมาในรัชกาลที่ 4 ลัทธิอนาคตวงศ์อาจเริ่มถูกกระแส “เหตุผลนิยม” แบบธรรมยุติกนิกาย ค่อยๆ กลบไถ เบียดขับออกไป อันมีหลักฐานปรากฏในประกาศของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงออกในปี พ.ศ. 2401 ประณามว่ามีคนบางจำพวก

“ได้ฟังคำเล่าลือ แลได้ฟังพระสงฆ์บางรูปที่ไม่ได้เล่าเรียนศึกษา พระไตรปิฎกธรรมให้รู้จริงมาเทศนาเลอะๆ ลามๆ ไกลจะเสียจริต พรรณนาสรรเสริญว่าเป็นบุญเป็นกุศลมาก แล้วหลงใหลเห็นตามไปเหมือนอย่างเฝ้าตัวบูชาพระรัตนตรัยแลเชื่อดอกเอาศิระบูชาพระ เชื่อดนักร้องเลื้อยไล่ตะเกียงตามบูชา...

ตั้งแต่นั้นสืบไปอย่าให้ใครเฝ้าตัวบูชาพระ ตัดศิระบูชาพระ เชื่อดนักร้องไล่หิตตามตะเกียงบูชาพระเลยเป็นอันขาด เพราะว่าเป็นการขัดต่อราชการแผ่นดิน...ผู้ซึ่งได้รู้เห็นแลจะนิ่งดูตายเสียไม่ห้ามปราม หรือจะ

¹³ดู เสฐียรโกเศศ (นามแฝง), ประเพณีการเกิด เทศกาลสงกรานต์ การตาย พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ นายเสรี วีระรัตน์ (2509), หน้า 214, 238.

¹⁴ดูลายพระหัตถ์ถึงพระยาอนุমানราชชน ลงวันที่ 12 ตุลาคม 2481 ใน สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, บันทึกเรื่องความรู้ต่าง ๆ เล่ม 2, หน้า 177.

¹⁵เอนก นาวิกมูล บันทึกไว้เมื่อปี พ.ศ. 2541 ว่าศิระของรูปนายเรือนนกถูกขโมยตัดไปตั้งแต่เมื่อหลายปีก่อน ที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันเป็นการปั้นขึ้นใหม่ไว้แทน ดู เอนก นาวิกมูล. “จะเข้บอกตำแหน่งเกาะ นายเรือนถูกเปลี่ยนหัว” ถนนสายอดีต 1 (กรุงเทพฯ : สายธาร, 2547), หน้า 108–109.

พลอยเห็นว่าได้บุญได้กุศลนั้นไม่ได้ ถ้าผู้ใดได้รู้เห็นแล้วดูตายเสีย ไม่ว่ากล่าวห้ามปรามแย้งชิงเครื่องศัสตราวุธ...จะให้ผู้นั้นเสียเบี้ยปรับตามรังวัด...”¹⁶

อย่างไรก็ดี ลัทธิพนาศตวงศ์นี้ยังคงแพร่หลายและทิ้งร่องรอยไว้ตามหัวเมืองรอบพระนครไปอีกระยะหนึ่ง โดยเฉพาะในชุมชนกลุ่มชาติพันธุ์ เช่นที่สน สีมাত্রัง ตั้งข้อสังเกตว่าจิตรกรรมฝาผนังยุครัชกาลที่ 4–5 หลายแห่ง นิยมเขียนภาพเขาพระสุเมรุที่ด้านหลังพระพุทธรูปประธาน โดยเน้นที่พระจุฬามณีเจดีย์และพระมาลัยเป็นพิเศษ¹⁷

นอกจากนั้น เรายังมีพบหลักฐานชิ้นสำคัญของลัทธิพนาศตวงศ์ ได้แก่ ภาพจิตรกรรมเรื่องพระอนาคตพุทธเจ้า 10 พระองค์ เขียนบนแผ่นไม้ เดิมเคยเป็นคอสองของศาลาเก่า แต่ต่อมาถูกนำมาประดับไว้ในศาลาการเปรียญวัดในกลาง อำเภอบ้านแหลม จังหวัดเพชรบุรี ภาพชุดนี้ได้รับการกำหนดอายุว่าไม่เก่าไปกว่ารัชกาลที่ 4¹⁸

น่าสนใจว่า จนถึงในปี พ.ศ. 2412 ต้นรัชกาลที่ 5 เมื่อเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค 2356–2413) ได้รับพระบรมราชโองการมอบหมายให้เรียบเรียงพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ตั้งแต่รัชกาลที่ 1–4 ท่านก็ยังเห็นว่าเรื่องนายเรือนายนกเผาตัวนั้น เป็นเรื่องที่มีนัยสำคัญเพียงพอที่จะถูกจดจำร่วมอยู่ใน “พระราชพงศาวดาร” ด้วย จึงมีเรื่องราวทั้งสองนั้นบันทึกไว้ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาล

¹⁶พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “ประกาศการถือศาสนาแลผู้ถือผิด” ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 เล่ม 2, หน้า 91.

¹⁷ดู ปรงศรี วลิลโกตม และคนอื่นๆ, **สรุปผลการสัมมนา เรื่องไตรภูมิพระร่วง** (กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากร, 2526), หน้า 136–137, 151. ตัวอย่างของภาพจิตรกรรมเขาพระสุเมรุที่เน้นรูปจุฬามณีเจดีย์ที่สน สีมাত্রังค้นพบ ได้แก่ที่วัดเสาไห้ และวัดหนองยาวสูง อำเภอเมือง สระบุรี วัดบางพระ อำเภอนครชัยศรี นครปฐม วัดพระบรมธาตุทุ่งยั้ง อำเภอลับแล อุตรดิตถ์ และวัดหน้าพระธาตุ อำเภอปักธงชัย นครราชสีมา

¹⁸ดู วิไลรัตน์ ยั่งรอด, “จิตรกรรมบนแผ่นไม้คอสอง วัดในกลาง จังหวัดเพชรบุรี” **เมืองโบราณ** ปีที่ 27 ฉบับที่ 3 (กรกฎาคม–กันยายน 2544) : 28–30.

ที่ 1 และรัชกาลที่ 2 โดยจัดเรียงลำดับไว้ตามวันเวลาที่เกิดเหตุการณ์¹⁹

ในที่นี้ ผู้เขียนขอตั้งประเด็นสงสัยไว้ชั้นหนึ่งก่อน ว่าร่องรอยของพุทธศาสนา ชนิด “ถึงเลือดถึงเนื้อ” หรือระดับอุกฤษฏ์ของลัทธิอนาคตวงศ์นี้ ยังอาจตกค้างอยู่ใน จิตรกรรมฝาผนังยุครัชกาลที่ 3-4 ในลักษณะอื่นด้วย นั่นคือการเลือกเขียนภาพชาดก ที่มีเนื้อหารุนแรง คือจุลปทุมชาดก ซึ่งเต็มไปด้วยฉกการฆ่าฟัน และการคบชู้ ภาพที่ปรากฏเสมอ คือเหล่าภษัตรีซึ่งพลัดหลงไปในแดนกันดาร ผลัดกันสังหารมเหสี นำร่าง มาฆ่าและบึง่างแบ่งกันบริโภค และฉากพระจุลปทุมกรีดเลือดจากพระขมขี้ไหม้เหสี เสวยต่างน้ำ จุลปทุมชาดกนี้ พบว่ามีเขียนแพร่หลายตามวัดราษฎร์นอกพระนครในยุค รัชกาลที่ 4 ร่วมกับภาพทศชาติชาดก 10 เรื่อง เช่น วัดบางขุนเทียนใน วัดเปาโรหิตย์ วัดกำแพงบางจาก ธนบุรี วัดคงคาราม ราชบุรี วัดหน้าพระธาตุ นครราชสีมา และวัดทุ่งศรีเมือง อุบลราชธานี²⁰

ทว่าในที่สุด คัมภีร์อนาคตวงศ์ พระอนาคตพุทธเจ้า หรือแม้กระทั่งเรื่องพระมัลลย

¹⁹ดู เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ฉบับตัวเขียน นฤมล ชีววัฒน์ ผู้ชำระต้นฉบับ (กรุงเทพฯ : อมรินทร์วิชาการ, 2539), หน้า 126 และ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ฉบับตัวเขียน นฤมล ชีววัฒน์ ผู้ชำระต้นฉบับ (กรุงเทพฯ : อมรินทร์, 2548), หน้า 67. น่าสังเกตว่า ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 ฉบับของสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินา ซึ่งชำระขึ้นใหม่จากฉบับของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ เรื่องนายเรืองและนายนก กลับถูกแยกออกจากการไล่ลำดับตามศักราชนำไปรวมไว้ในหัวข้อ “เหตุการณ์เบ็ดเตล็ด” แทน

²⁰ดู วรลักษณ์ ผ่องสุขสวัสดิ์, “จุลปทุมชาดก ข้อสังเกตเกี่ยวกับบทบาทและความนิยมที่ปรากฏในจิตรกรรมสมัยรัชกาลที่ 4” เมืองโบราณ ปีที่ 33 ฉบับที่ 3 (กรกฎาคม-กันยายน 2550) : 59-69. อนึ่ง ทั้งในกรณีของจุลปทุมชาดก รวมถึงภาพจิตรกรรมฝาผนังในพุทธสถานที่มีการวางทางเพศอย่างโจ่งแจ้งนั้น ผู้เขียนใคร่เสนอแนวคิดว่า จิตรกรรมฝาผนังอาจมีได้ทำหน้าที่เพียงการเป็นภาพประกอบของคัมภีร์ศาสนาและการสั่งสอนศีลธรรม หรือเพียงแค่เป็นอารมณ์ขันของช่าง ดังที่เคยได้รับการตีความกันเสมอ หากแต่จิตรกรรมฝาผนังยังอาจมีหน้าที่ในทางสังคมบางอย่าง ในลักษณะการเดียวกันกับหนังสือพิมพ์ปัจจุบัน ที่นำเสนอภาพอาชญากรรม ความรุนแรง และเรื่องเพศ เพื่อ “ความพึงใจ” ของมหาชนด้วย

และพระศรีอารียกัศค่อยๆ ถูกทำให้ลืมเลือนและหมดความสำคัญไป²¹ กระทั่งกลายเป็นเพียงเรื่องไม่มีแก่นสาร หรือเป็นแค่เรื่อง “ข้าๆ” ดังที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงมีลายพระหัตถ์ประทานหม่อมเจ้าหญิงพิลัยเลขา ดิศกุล ในปี พ.ศ. 2484 เล่าย้อนไปว่า

“ได้หนังสือแจ้งงานศพของใครมา เขาตีพิมพ์เรื่องอนาคตวงศ์
ในนั้นมีกล่าวถึงพระศรีอารียว่าแขนยาวเท่าไรขายาวเท่าไรแผ่นดิน
อาร์อ่านเห่น ‘ผิดมนุษย์ม้วย’ จึงเอากระดาดดินสอมาเขียนปนสเคล
อย่างเขาว่าขึ้น ได้แล้วก็หัวเราะ เอาปิดไว้ข้างฝา ใครมาก็ต้องถามทุกคน
ว่านั่นรูปอะไร พอบอกว่ารูปพระศรีอารียก็หัวเราะงอกัน เพราะรูป
ไม่ใกล้เคียง...”²²

²¹ดังลายพระหัตถ์ถึงพระยาอนุนานราชชนลงวันที่ 11 ตุลาคม 2481 ที่ว่า “ท่านผู้จนาเรื่องพระมาลัย
ดูจะไม่ปกติคน ความเปนไปที่ท่านกล่าวส่วนแต่ศีลธรรมดา จะเปนไปไม่ได้ทั้งนั้น แต่กระนั้นคนก็ยังเชื่อถือกัน
มาก น่าปลาดอยู่” ดู สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, บันทึกเรื่องความรู้ต่าง ๆ เล่ม 2 (พระนคร
: สมาคมสังคัมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2506), หน้า 175. ซึ่งก็สอดคล้องกับที่เด่นดาว ศิลปานนท์ สรุปว่า
“ต่อมาเรื่องพระมาลัยคงค่อยๆ เสื่อมความนิยมลงเป็นลำดับ จนขาดหายไปจากความรับรู้ของคนสมัยรัชกาล
ที่ 5 จนต้องสอบสวนความรู้ใหม่...” ดู เด่นดาว ศิลปานนท์, พระมาลัยในศิลปกรรมไทย, หน้า 26–27.

²²ดูลายพระหัตถ์ลงวันที่ 6 พฤษภาคม พ.ศ. 2484 ใน หม่อมเจ้าหญิงพิลัยเลขา ดิศกุล พิมพ์
เนื่องในวันประสูติครบ 6 รอบ (พระนคร : วัชรินทร์การพิมพ์, 2512), หน้า 84.